

НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.М. ЩЕРБАКА В ГАЛУЗІ ЗООЛОГІЇ

У статті висвітлюється діяльність М.М. Щербака пов'язана із популяризацією та пропагандою фауністичних знань, яка реалізувалася шляхом впровадження передових ідей у створення природничого музею та опублікування науково-популярних праць для залучення широких верств населення до природничо-наукового освітнього простору.

Ключові слова: науково-просвітницька діяльність, Зоологічний музей, експозиція, науково-популярна праця, природничі знання.

Важливим елементом у відтворенні цілісного культурно-історичного процесу розвитку природничої науки на Україні є включення до її скарбниці наукових, просвітницьких та педагогічних ідей вітчизняних учених. Це дасть змогу урізноманітнити дослідницькі стратегії, поставить перед необхідністю ретельного аналізу теоретико-методологічних напрацювань та практичних надбань кращих українських науковців, котрі заклали підмурок вітчизняної науки.

Одним із визначних діячів у галузі зоології в Україні був професор Микола Миколайович Щербак (1927 – 1998 рр.). Вивчення багатого життєвого досвіду вченого дає змогу поповнити джерельний запас знань про події ХХ ст., усвідомити генезу науки цього історичного періоду. У процесі дослідження його науково-просвітницької діяльності відкриваються нові аспекти у розумінні історичного та освітньо-культурного поступу нашої країни. Аналіз одного із багатьох напрямів наукової спадщини М.М. Щербака дає змогу внести багато нового в розуміння становлення зоології на теренах України в радянські часи та на етапі становлення незалежної держави. Персоналізація української історії науки уможливорює визначення етапів розвитку наукових напрямів, надає науковому поступу портретної конкретики.

На жаль сьогодні можемо констатувати, що життєвий і творчий шлях відомої особистості і вченого М.М. Щербака є недостатньо вивченим. Окремі дані із досліджуваної проблеми знайшли фрагментарне відображення у роботах В.Д. Зуя, Т.І. Котенко, М.Г. Чорного, В.М. Грищенка, І.С. Даревського. З огляду на це дана робота сприятиме детальнішому та глибшому аналізу наукової спадщини М.М. Щербака, доробок якого на теренах науково-просвітницької роботи в галузі природознавства не був належним чином оцінений.

Тому метою нашого дослідження є вивчення на основі опрацювання фактичного матеріалу вкладу М.М. Щербака у розвиток зоологічної науки, здійснювану вченим шляхом науково-просвітницької діяльності, висвітлення складових елементів у цьому виді наукової діяльності вченого. Основними і складовими цієї діяльності є робота зі створення експозиційної частини Зоологічного музею, який є структурним підрозділом Центрального науково-природничого музею та пропаганда зоологічних знань шляхом написання науково-популярних праць присвячених екології та охороні тварин. Одним із завдань дослідження є відтворення історичної пам'яті про вченого-просвітянина, чий здобутки дали значний поштовх розвитку вітчизняної науки.

Початок наукової діяльності М.М. Щербака в природодослідній галузі припадає на 60-ті рр. ХХ ст. Для цього періоду наукового пошуку характерних ознак набуває розширення географії зоологічних досліджень та застосування нових методів у систематиці та екології видів. Природно, що така робота ставала основою для створення матеріальної бази у вигляді колекційних фондів. Саме такі можливості були результатом, експедиційної роботи Зоологічного музею Інституту зоології АН УРСР. Починаючи з 1957 р. вони започатковані М.М. Щербаком, а згодом стали традиційними [5]. Вчений від самого початку активно включився у цю роботу. Його ентузіазм і наполегливість дозволили після закінчення аспірантури і присвоєння наукового ступеня кандидата біологічних наук розпочати трудову діяльність на посаді молодшого співробітника в Інституті

зоології АН УРСР. Уже з грудня 1965 р. він перейняв естафету керівництва зоологічним музеєм і був призначений виконувачем обов'язків завідувача відділення цього підрозділу інституту Зоології, а вже через рік став його завідувачем [4].

У роботі музею належної уваги надавалося просвітницькому та популяризаторському напрямкам. Це можна прослідкувати на основі відповідного упорядкування структури експозиційної частини, системної роботи колективу науковців на чолі з М.М. Щербаком.

Врахувавши у своїй діяльності досвід зі створення музеїв на території Радянського Союзу і світу, за основу роботи було взято філогенетичний принцип, який передбачав розміщення тварин від нижчих до вищих. Відмінною рисою музею стала наявність у кожної із груп тварин великої кількості матеріалів, присвячених її походженню, морфології, екології, місця в біоценозі, практичного і естетичного значення [10]. У побудові експозицій важлива роль відводилася відтворенню історії тваринного світу, розповсюдженню інформації про важливість природоохоронної діяльності та раціонального використання природних багатств.

У роботі колективу, очолюваного М.М. Щербаком особлива увага приділялася архітектурно-художньому оформленню інтер'єрів вітрин: здійснено розташування експонатів на планшетах. У експозиціях мінімально застосовано полиць, максимально використано конструкції, створені з прозорого скла і металу, вироблено оригінальну систему закривання-відкривання і освітлення вітрин. Всі матеріали розташовували на оптимальній для зросту людини висоті з відповідно підібраною кольоровою гамою.

Нововведенням музею, що дозволяло пересічним громадянам орієнтуватися серед експозицій, було розміщення між групами вітрин діорам і високих фігурних стендів. Над вітринами були розташовані фризи з намальованими картинами, кольоровими і чорно-білими фотографіями, діапозитивами тощо, які дозволяли глядачеві краще сприймати і розуміти інформацію, що передбачалася планом побудови [2]. М.М. Щербак особисто створив експозицію земноводних та плазунів. На основі зазначених принципів вона гармонійно доповнювала загальну концепцію музею.

Окреме місце займала експозиція герпетофауни, яка будувалася за систематичним принципом. Вона має 13 вертикальних та 9 горизонтальних вітрин і містить понад 500 експонатів плазунів у вигляді вологих та сухих препаратів, мінідіорами. Крім того експозиція містить великий обсяг інформації про будову, розвиток, поширення, особливості життєдіяльності, місце у природі, еволюцію, систематику, практичне значення, рідкісні види та охорону герпетофауни, представленої у вигляді фото- та картографічних матеріалів, таблиць, схем, малюнків, а також предметів прикладного та декоративного вжитку. Всі ряди, підряди та більшість родин рептилій з усіх куточків світу представлені в експозиції музею. Зокрема, серед експонатів, наприклад, рептилій – агамові ящірки, серед яких вирізняються своїм дивним виглядом та захисними пристосуваннями летючий дракон, ксенагама, молох, рідкісні види геконів, хамелеонів та сцинкових ящірок, отруто зуби, безногі ящірки, величезний водяний варан (усього 270 експонатів ящірок), а також значні за розмірами удави, низка різноманітних не отруйних вужів і полозів та небезпечні отруйні змії – величезна королівська кобра, гюрза, габонська гадюка та ін. (всього 130 експонатів змій) [7].

Тут були розміщені всі представники фауни Радянського Союзу та майже всі види світової фауни. Відсутні експонати замінювали кольоровими ілюстраціями з детальними описами тварин. Місце кожного представника визначали відповідно до його розташування в систематичному ряді. Співробітники музею особливу увагу приділяли значенню земноводних і плазунів у природі та житті людини та їх охороні. Важлива роль відводилася екологічному значенню, взаємозв'язкам у природі та пристосувальним властивостям представників різних груп тварин. Добре представлені матеріали з надання першої медичної допомоги після травмування людини представниками герпетофауни. Експозиція містить представників отруйних представників фауни країни [3]. Окреме місце тут відводиться інформації про отримання зміїної отрути для виготовлення протитруйних сироваток, вакцин та цінних ліків [7].

Особливо виділяємо той факт, що колекція рептилій, яка представлена експозиційною та фондовою складовими, становить суттєву частину зоологічного музею, хоча її представники є однією з найменш чисельних груп тварин світової фауни. Це значною мірою пояснюється тим,

що її засновник та найактивніший втілювач був М.М. Щербак, який в першу чергу був завзятим збирачем герпетологічного матеріалу [6].

Наступною складовою науково-просвітницької діяльності М.М. Щербака було написання праць орієнтованих на широке коло читачів з різним рівнем зоологічної освіти. Характерною ознакою цих робіт є значна кількість фактичного матеріалу, який подано у зручній і доступній для осмислення формі. До праць цього напрямку відносимо науково-популярні книги, статті, замітки та різного роду матеріали, що висвітлюють питання охорони природи, збереження видів, ролі тієї чи іншої групи тварин у природі та житті людини [8, 9, 11, 12].

Будучи справжнім ентузіастом своєї справи вчений приділяє багато часу та сил для популяризації зоологічної науки. Так у 1964 р. світ побачила науково-популярна книга «Земноводні і плазуни» [11]. У ній в цікавій формі описані види земноводних та плазунів, що мешкають на території Кримського півострова. Автор захопливо показує користь для людини, яку вони приносять ці тварини, роз'яснює безпідставність знищення деяких видів не отруйних плазунів яких широкий загальний помилково відносить до небезпечних. У кінці книги подані таблиці, що допомагають визначати плазунів Криму. Через два роки виходить друге видання цієї праці [11].

Нагромадження за кілька наступних років інформації про герпетофауну, дало змогу М.М. Щербаку у співавторстві з відомими ученими І.Т. Сокуром та М.А. Воїнственським видати науково-популярну книгу «У світі тварин». Вона була надрукована українською мовою, а вже через рік перевидана російською, що свідчить про її цінність і значимість серед подібних робіт. Слід окремо виділити, що у ній М.М. Щербак пише розділ присвячений плазунам. Характерним для його подачі є манера висвітлення матеріалу, що ведеться від імені автора у вигляді розповіді. Це дозволило описати найбільш поширені види тварин на території колишнього Радянського Союзу. Вчений звертає увагу на поведінку і екологію представників герпетофауни, подає коротку довідку про значення цієї групи тварин для природи, її місце в харчовому ланцюзі тощо. Наприклад, про прудку ящірку в книзі говориться: «Враховуючи невибагливість прудких ящірок і те, що вони знищують багато комах, їх можна рекомендувати для заселення полезахисних лісосмуг, як біологічний метод боротьби з шкідниками сільськогосподарських культур» [1, С. 26].

За матеріалами поїздок у 1969 р. була написана науково-популярна книга «На зміїних стежках» [9]. Тут М.М. Щербак у доступній формі розповідає про представників герпетофауни різних територій. Він описує цікаві пригоди, які трапилися з ним та його колегами під час експедицій і пов'язані з тваринами. Метою цієї роботи було спростувати у читача стереотипного відношення до земноводних і плазунів, як до тварин, яких слід боятися і вбивати. В роботі містяться оригінальні матеріали, що стосуються поведінки та екології представників герпетофауни. Ця праця була перевидана російською мовою через чотири роки після публікації україномовного варіанту першої книги [12].

У 1977 р. побачила світ науково-популярна книга М.М. Щербака «За рідкісними тваринами». У цій роботі містяться матеріали, присвячені цікавим і пізнавальним моментам, пов'язаним з експедиційною роботою вченого на територіях Туви, Забайкалля та Курильських островів. Вона зорієнтована на широке коло читачів і дозволяє їм разом з автором пережити цікаві події подорожей. Яскраво описані картини ландшафту та природи дозволять краще уявити ті природні умови, в яких відбувається місце події. Ця робота відрізняється від попередніх тим, що тваринний світ описаний у ній, не обмежується лише герпетофауною, а охоплює різних, найяскравіших, представників інших класів тварин. [8]

Крім науково-популярних книг, М.М. Щербак є автором понад 70 праць, присвячених різним питанням зоології та музеєзнавства. Метою написання цих робіт було розширення природознавчого світогляду читача, популяризація зоологічної науки серед широких верств населення. Науково-просвітницький напрям діяльності вченого не обмежувався лише питаннями герпетології чи створенням експозиційної частини музею. Серед його надбань слід виділити праці, присвячені представникам таких груп тварин, як ссавці, птахи, риби тощо.

Науково-просвітницька спадщина М.М. Щербака є актуальною і водночас, недостатньо застосованою сучасною українською науковою парадигмою. Внесок ученого у розвиток системи поширення та популяризації природничих знань на сучасному етапі є мало вивченим і не знайшов

належного застосування.

На основі поданого у статті аналізу фактів та наведених прикладів, можна зробити наступні висновки:

доведено, що внесок М.М. Щербака в пропаганду фауністичних знань є значним, а його науково-просвітницька робота сприяла можливості активного залучення широких верств населення до природничих знань;

встановлено провідну роль ученого-просвітянина у створенні експозиційної частини Зоологічного музею Центрального науково-природничого музею, охарактеризовано новаторські ідеї та їх реалізацію у створення цієї установи;

підтверджено, що широка ерудиція, високий рівень теоретичної підготовки та величезна працездатність дозволили М.М. Щербаку підготувати низку науково-популярних праць, що забезпечило можливість розповсюдження інформації природничого спрямування;

з'ясовано, що значна частина науково-просвітницької роботи вченого була присвячена висвітленню ролі тих чи інших представників фауни у природі та житті людини, їх господарського значення та особливостям поведінки, що давало змогу розвіяти стереотипне відношення до деяких груп тварин, а, особливо, земноводних і плазунів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воїнственський М.А. У світі тварин / М.А. Воїнственський, І.Т. Сокур, М.М. Щербак. – К.: Наукова думка, 1965. – 128 с.
2. Воїнственський М.А. В мире животных / М.А. Воинственский, И.Т. Сокур, Н.Н. Щербак. – К.: Наукова думка, 1966. – 128 с.
3. Зоологічний музей імені М. М. Щербака [Електронний ресурс]. – режимдоступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Зоологічний_музей_імені_М._М._Щербака
4. Личный листок по учету кадров // Архів Національного Науково-природничого музею.- Особова справа члена – кореспондента НАН України М.М. Щербака. – Оп.№1. – Спр. №68. – Арк. 200 – 201.
5. Развитие биологии на Украине: в 3-х т. / [Отв.ред. К. М. Ситник]. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 132–133.
6. Франчук В.П. Науково–природничий музей НАН України / В.П. Франчук, М.М. Щербак // Географічна енциклопедія України. – К., 1993. – Т. 1. – С. 384–385.
7. Щербак М.М. А що за вітриною? Про справи музейні / М.М. Щербак // Вісник АН УРСР. – 1989. – № 9. – С. 92–95.
8. Щербак М.М. За рідкісними тваринами / М.М. Щербак. – К.: Наукова думка, 1977. – 147 с.
9. Щербак М.М. На зміїних стежках / М.М. Щербак. – К.: Наукова думка, 1969. – 152 с.
10. Щербак М.М. Новая экспозиция Зоологического музея ЦНПМ / М.М. Щербак // Вестник зоологии. – 1969. – №1. – С.16–26.
11. Щербак Н.Н. Земноводные и пресмыкающиеся Крыма / Николай Николаевич Щербак. – К.: Наукова думка, 1966. – 240 с.
12. Щербак Н.Н. На змеиных тропах / Н.Н. Щербак. – К.: Наукова думка, 1973. – 152 с.

Васенко А. Научно-просветительская деятельность Н.Н. Щербака в области зоологии

В статье освещается деятельность Н.Н. Щербака связана с популяризацией и пропагандой фаунистических знаний, реализовывающихся путем внедрения передовых идей в создание природоведческого музея и печати научно-популярных работ для привлечения широких слоев населения к естественнонаучному образовательному пространству.

Ключевые слова: *научно-просветительская деятельность, Зоологический музей, экспозиция, научно-популярная работа, естественные знания.*

Vasenko O. Scientific and educational activities M.M. Scherbak field of zoology

The article highlights the activity of M.M. Scherbak associated with the popularization and propaganda faunal knowledge that scientists realized by implementing innovative ideas in the creation of the Natural History Museum and printing of scientific and popular works to attract the general public to science education space.

Key words: *scientific and educational activities, Zoological Museum, exhibition, popular scientific work, natural knowledge.*